

УДК 27-9:[272-262:3]:(438/477)«XIII/XVII»

Аліна Середюк (Івано-Франківськ, Україна)

ІНКВІЗИЦІЙНА ПРАКТИКА НА РУСЬКИХ ЗЕМЛЯХ КОРОНИ ПОЛЬСЬКОЇ ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ XIV–XVIII ст.

У статті висвітлено проблему поширення та застосування інквізиційних практик на руських теренах у складі Польського королівства та Речі Посполитої (з 1569 р.) упродовж XIV–XVIII ст. Авторкою прослідковано причетність Ордену домініканців до організації інквізиційних інституцій на окресленій території. Проаналізовано структуру та принцип дії церковно-світських судів у справах чаклунства та ересей. У контексті досліджуваної проблематики окрему увагу авторка зацентрувала на «негідній» професії ката та його ролі у середньовічному й ранньомодерному просторі руських міст Польського королівства. Визначено роль практики тортування під час процесу розслідування судових справ щодо звинувачень у чародійстві, відьомстві чи ересі.

Ключові слова: домініканці, інквізиція, чаклунство, кат, суд, тортури.

Іспанський інквізитор Людвіг Парамо вважав, що витoki церковно-світських судів слід шукати ще в раю: Бог Отець був першим інквізитором, натомість Адам і Єва – першими «еретиками»¹. У процесі зміцнення впливу Католицької церкви у Західній та Центральній Європі одним з невід’ємних елементів їх духовно-релігійного обличчя упродовж епохи розвиненого Середньовіччя та всього раннього Модерного часу залишався інститут інквізиції. Не оминули інквізиційні процеси, звісно, і руських земель у складі Корони Польської, а з 1569 р. – Речі Посполитої, де, безсумнівно, набули регіональної своєрідності та окремої правової основи. Однак ця проблематика досліджується українськими істориками доволі побіжно. У другій половині XIX ст. інквізиційним справам на згаданих теренах присвятив свою працю «Чаклунство. Документи – процеси – дослідження» Володимир Антонович². Натомість серед сучасних українських дослідників тематику судових практик і процесів у справах чаклунства на руських землях Речі Посполитої XVI–XVII ст. спеціалізовано досліджує Катерина Диса³ та, меншою мірою, Тетяна Гошко в контексті міського права руських земель XIV–XVII ст.⁴

Отже, **метою** даної статті є спроба висвітлити проблему поширення інквізиційних практик на схіних окраїнах «Молодшої Європи» і прояснити темні міфи довкола інквізиції на прикладі руських земель Корони Польської та Речі Посполитої упродовж XIV–XVIII ст.

Видається звичною вагома роль і значення Церкви та її інституцій у суспільно-політичному житті періоду Середньовіччя. Помітне місце займав Домініканський орден, який буквально започаткував практику інквізиційних судів, зокрема на теренах Польського королівства й підпорядкованих йому землях. Отримавши загальне визнання 22 грудня 1216 р. у буллі папи Гонорія III, якою домініканців прийнято

¹ Сассенбах І. Ілюстрована сьвята інквізиція. Вінніпег : Накладом «Руської Книгарні», 1919. С. 7.

² Антонович В. Б. Колдовство. Документи – процессы – исследование. Петербург : Типографія В. Киршбаума, 1877. 139 с.

³ Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII–XVIII століття. Київ : Критика, 2008. 302 с.

⁴ Гошко Т. Звичай і права. Джерела, коментарі, дослідження : у 2-х т. Київ : Критика, 2019. Т. 1 : Антропологія міст і міського права на руських землях у XIV – першій половині XVII ст. 564 с.

«під охорону св. Петра» з правом «вибрати священників і представити їх єпископу єпархії, яким, якщо вони будуть гідні, єпископ довірить опіку над душами»⁵, у перші десятиліття своєї історії орден перетворився на церковну судову інстанцію, якій 1232 р. надано інквізиційне право на розслідування, викриття і покарання єретиків⁶, і водночас став своєрідним зразком ортодоксально-католицького «*modus vivendi*» («життєвого шляху»)⁷. Маючи духовний вплив на окремих представників керівних і урядових регіональних еліт, орден активно втручався у церковно-політичне життя європейських держав⁸. Саме домініканці були активними агітаторами під час організації хрестових походів на території Європи, Азії та Африки, беручи активну участь у боротьбі папства проти династії Гогенштауфенів, організовуючи антиімператорську агітацію як у середовищі феодальної еліти, так і серед жителів італійських та німецьких міст⁹. Загалом домініканці ставали своєрідним органом влади Католицької церкви на периферії католицького світу. Проте одним з пріоритетних завдань ордену була місіонерська діяльність серед «схизматиків» і язичників¹⁰.

Для організації домініканських місій і монастирів, на перший погляд, цілком сприятливою була політична ситуація у державі Романовичів. Князь Данило не перешкоджав душпастирській діяльності представників латинських чернечих орденів¹¹, бо сподівався на підтримку пап Григорія IX та Іннокентія IV у стримуванні експансії П'ястів і Арпадів, а згодом і на допомогу Апостольського Престолу в боротьбі проти монголів. Однак запропоновані окремими дослідниками концепції про засування у 1230-х рр. домініканських монастирів на галицьких землях (у Львові, Галичі та Перемишлі) потребують ґрунтовного джерельного підтвердження¹². У звіті оломоуцького єпископа Бруно, надісланому папі Григорію X 1273 р., чітко зазначено, що населення Русі надалі переважно залишалось схизматичним. Причину невдач у роботі чернецтва за конфесійне навернення єпископ пояснював занедбанням домініканцями та іншими католицькими орденами своїх обов'язків у суперечках про привілеї¹³. Відтак Домініканський орден на руських теренах XIII ст., найбільш імовірно не став повноцінним структурним елементом Латинської церкви. Його церковно-політичне становище в регіоні було нестабільним, а монастирська та провінційна структури ордену в державах «Молодшої Європи» не були пристосовані до ментальності неофітів, етнополітичної та церковної специфіки теренів, на яких вони розгортали свою діяльність¹⁴, а відтак про організацію домініканцями місцевих інквізиційних інститутів стверджувати не доводиться.

З іншого боку, ще не існувало нагальної потреби в організації інквізиційної боротьби проти єретиків у володіннях П'ястів, зокрема на інкорпорованих згодом

⁵ The Papal Bull that Recognized the Dominican Order 800 Years Ago. URL: <https://www.churchpop.com/historic-see-the-papal-bull-that-recognized-the-dominican-order-800-yrs-ago-today/> ; Religiosam vitam. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Religiosam_vitam

⁶ Мельник І. Домінікани у Львові. URL: <https://zbruc.eu/node/60319>

⁷ Чорний М. Домініканський орден в державах Центрально-Східної Європи у XIII – першій половині XIV ст. // Чорний М. Вибрані праці. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка ; Ін-т українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, 2014. С. 37.

⁸ Зайбт Ф. Близк і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем / перекл. з нім. Х. Назаркевич, наук. ред. Р. Паранько. Львів : Вид-во УКУ, 2009. С. 207–208; Чорний М. Назв. праця. С. 37; Мельник І. Назв. праця. URL: <https://zbruc.eu/node/60319>

⁹ Чорний М. Назв. праця. С. 37.

¹⁰ Мартынюк А. В. Русь и Литва в сочинении Иоанна де Галонифонтибуса // Studia Historica Europae Orientalis. 2011. Вып. 4. С. 79.

¹¹ Чорний М. Назв. праця. С. 57; Мельник І. Назв. праця. URL: <https://zbruc.eu/node/60319>

¹² Чорний М. Назв. праця. С. 57.

¹³ Там само. С. 59–60.

¹⁴ Там само. С. 65.

руських землях Польського королівства. Протягом XIII ст. єпископати Угорського, Чеського королівств, Австрійського герцогства загалом ефективно протистояли стихійному поширенню єресі флагеллантів (бичувальників). Тому Домініканський орден не засновував свої інквізиційні інституції на згаданих теренах, бо їх владні структури ще не потребували послуг домініканців у переслідуванні єретиків¹⁵. У 1229 р. з Тевтонської та Саксонської провінцій Домініканського ордену було виокремлено Польську провінцію, яка включала терени Малопольщі, Великопольщі, Мазовії, Сілезії, Пруссії, Лівонії та Чеського королівства¹⁶. На той час руські землі не входили до складу орденських провінцій, бо вважалися «землями невірних». Натомість тут могли лише поширюватися місії різних чернечих орденів, компетенція яких чітко не окреслювалася аж до 1378 р.¹⁷ З іншого боку, з ініціативи князя Владислава опольського та угорського короля Людовіка Анжуйського, у 1375 р. було утворено Галицьке архієпископство латинського обряду та офіційно встановлено місцеву латинську церковну адміністрацію, яка сприяла збільшенню католиків у Львові й на руських землях загалом¹⁸.

Церковно-релігійна ситуація кардинально змінилася у другій половині XIV ст.¹⁹ Для прикладу, в одній зі своїх булл вікарію Русі Леонардові від 6 січня 1399 р. папа Боніфаций IX відзначив вагомий внесок львівських францисканців і домініканців у поширення католицизму серед «схизматиків»²⁰. Навесні того ж року галицький архієпископ Якуб Стрепа видав привілей, за яким дозволялося засновувати у домініканських володіннях (села Зашків, Костейв, Кротошин) каплиці з правом виконання в них душпастирських обов'язків²¹. Так діяльність домініканців на руських теренах Польського королівства набула виразнішої організованості.

Наявність місцевих інквізиторів на Руських землях XIV–XV ст., зокрема теренах у складі Польського королівства, засвідчив домініканський місіонер Іоанн де Галоніфонтібус у своїй праці «Книга про відомості світу» («*Libellus de notitia orbis*»)²². Перебуваючи у Львові 1412 р., він повідомляв, що на території Русі і Литви Брати Проповідники (домініканці) і Брати Менші (францисканці) мають багато осередків, а домініканці – навіть свого інквізитора²³. Галоніфонтібус писав, що «декотрі частини Русії раніше вимушені були давати данину і доставляти озброєних людей великому хану чи імператору татар. Тепер же вони роблять це пану Вітовту або королю Польщі, котрі раніше були литовцями та язичниками, тепер же є добрими християнами, хоча і не всі. І у всіх своїх володіннях вони поставили архієпископів і єпископів та інших священників, а також інквізиторів з ордену домініканців, який має титул «інквізитор Русії і Валахії»²⁴.

На жаль, детальнішої інформації про інквізиційну діяльність домініканців на згаданих землях упродовж XV ст. ні «Книга про відомості світу», ні інші тогочасні наративні джерела не містять. Вочевидь, вона мала загальноєвропейську специфіку. Крім того, інквізиційні процеси, зокрема, у справах відьомства, започаткувала булла

¹⁵ Там само. С. 174.

¹⁶ Там само. С. 44.

¹⁷ Там само. С. 55.

¹⁸ Стасюк А. Львівський францисканський конвент Святого Хреста як осередок вікаріату Русі в 1372–1430 роках // *Colloquia Russica. Series I. Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries)*. Kraków, 2018. Vol. 1 : Publication from the International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017. С. 349.

¹⁹ Чорний М. Назв. праця. С. 60; Стасюк А. Назв. праця. С. 347–356.

²⁰ Стасюк А. Назв. праця. С. 354.

²¹ Там само. С. 354–355.

²² Мартынюк А. В. Указ. соч. С. 79–88.

²³ Стасюк А. Назв. праця. С. 360.

²⁴ Процитовано за: Мартынюк А. В. Указ. соч. С. 88.

Римського папи Інокентія VIII «*Усіма силами душі*» («*Summis desiderantes affectibus*») 5 грудня 1484 р., якою під інквізиційні розслідування піддавали осіб обох статей, що «знехтували власним порядком і, відвернувшись від католицької віри, впали в плотський гріх з демонами інкубами і суккубами і своїм чаклунством, чаруваннями, заклинаннями та іншими жахливими забобонними, порочними та злочинними діяннями завдають жінкам передчасних пологів, насилають порчу на приплід тварин, хлібні злаки, виноград на лозах і плоди на деревах, так само як псує чоловіків, жінок, домашніх та інших тварин. [...] і що вони, за научення ворога роду людського, сміють робити і ще незліченну безліч усякого роду невимовних лиходійств і злочинів [...]»²⁵. Відтак папська булла окреслила саме той перелік гріхів і злочинів, які відтоді передавалися до компетенції інквізиторів. У такий спосіб офіційно визнали існування чаклунства й дозволили інквізиціям займатися покаранням винних у цьому «промислі».

Характерно, що всі процесуальні функції зосереджувалися в руках однієї особи – інквізитора. Він був водночас і прокурором, і захисником, і суддею, який за допомогою раціональних методів – показань свідків, документів – встановлював факти причетності або невинності. Основна причина виникнення подібного роду судів пов'язана, насамперед, з масовим поширенням ересей. Уже з XVI ст. почала успішно функціонувати нова інквізиторська система. Ініціювати слідство могла як приватна особа, так і ціла громада, причому до уваги бралися як докази поганої репутації, так і різноманітні чутки, що вважалися достатньою підставою для судового розслідування²⁶. Станом на середину XVI ст. відьомство і чаклунство стали повноцінним загально визнаним кримінальним злочином, на що вказують правові статuti й кодекси більшості європейських країн: Паризький парламент 1390 р., Каролінзький кодекс 1532 р., Статuti Єлизавети I (1563 р.) та Якова I (1604 р.)²⁷.

Загалом усі факти з інквізиційних судів можна поділити на такі групи:

- 1) посягання за допомогою чародійств на життя, здоров'я і розум, зцілення таємничими засобами різноманітних хвороб – це найчисельніші дані;
- 2) застосування чаклунства з метою віднайдення або запобігання любові;
- 3) заподіяння користі чи шкоди господарству або ремеслу;
- 4) вдавання до чар при всіляких заходах;
- 5) факти про чаклунство, котрими користуються сторони в судовому процесі²⁸.

Без сумніву, руські терени Корони Польської інквізиційні процеси не оминули, особливо, в XVI–XVIII ст., хоча й масової страти відьом не спостерігалось²⁹. Перші згадки про відьомство на руських землях Речі Посполитої фіксуються судовими матеріалами другої половини XVI ст.³⁰ За спостереженнями української дослідниці К. Диса, чаклунок або чаклунів не визначали за зовнішніми ознаками. Часто визначальною ознакою ставав вік – жінки зрілого або старшого віку найпершими підпадали під сумніви. Також відомо, що репутація чародійки накопичувалася десятиліттями. Наприклад, могли звинуватити у вбивстві бика, яке відбулося 20 років

²⁵ Innocent VIII. BULL Summis desiderantes, Dec 5th, 1484 / Medieval Sourcebook: Witchcraft Documents (15th Century). URL: <https://sourcebooks.fordham.edu/source/witches1.asp>

²⁶ Диса К. Назв. праця. С. 30.

²⁷ Там само.

²⁸ Антонович В. Б. Указ. соч. С. 10.

²⁹ Диса К. Полювання на відьом в Україні // Локальна історія. Вип. 30. URL: https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/istoriia-z-vidmami-katerina-disa/?fbclid=IwAR2nJHoIV-H2QYy6T-jXysHFAAdTVwIYEloMRF3ezCBsDtO_qjwfpq8z7Cwc

³⁰ Ї ж. Історія з відьмами... С. 31.

тому³¹. Суди, як правило, не виносили надмірно жорстких вироків, бо обвинувачення стосувалися здебільшого побутових справ. Наведемо приклад, коли суд навіть не звертав уваги на буденні розбіжності: дячек Григорій Камарницій 24 липня 1741 р. був звинувачений Дубенським магістратом у звабленні дівиці Катерини Сахнюкової. Він виправдався від інкримінованого йому злочину, навівши алібі й бажаючи пояснити, яка обставина могла спричинити звинувачення. Григорій Камарницій висловив припущення, що, можливо, біс прийняв на себе його вигляд і в такому лиці ходив до Сахнюкової вчиняти гріх³².

Яскраво ілюструє притягнення до суду за чутки випадок, коли впродовж 1700–1713 рр. у Кам'янецькому магістраті розбиралася справа за скаргою ткацького цехмістра Петра Дерочевського, який звинувачував кількох своїх сусідок у поширенні чуток, нібито його дружина спричинила хворобу майстрові Костю, пославши на нього чорта. Показання свідків, зібрані по цій справі, вказують на те, що воно виникло з порожніх перешіптувань і випадкових розмов, але не містять вказівок на те, щоб свідки самі вірили в можливість зносин Дерочевської зі злим духом³³.

Як же потрапляли до суду жінки, яких звинувачували у тому, що вони не «прості»? Треба пригадати особливість судової системи руських воєводств у ранньомодерний період: те, що міські ради і лави поєднували функції судів і мусили фіксувати всі скарги. І не завжди кожна скарга доходила саме до слідства і суду. Тому дуже велика кількість звинувачень у відьомстві базувалася на скаргах і страхах людей, які зафіксувалися в судах. Однак існувала дуже невелика кількість справ, у яких справді велося слідство. Це, як правило, справи, пов'язані або зі смертю дитини, або зі скаргою когось, хто мав соціально вище становище. Здебільшого скарги фіксували, а тим, проти кого висувалося звинувачення, висловлювали попередження³⁴.

Саме чаклунство каралося за всією суворістю закону. Правовою основою магістратських судів XVI–XVIII ст. у справах чаклунства слугували *Саксонське зерцало*, *Каролінзький кодекс* та, особливо, книги Бартоломея Гроїцького³⁵. Показово, що у «*Вибірці артикулів з імперських законів*» («*Ten postepiek wybran jest z praw cesarskich*») Б. Гроїцького читаємо: «Якщо відомо, що хтось хотів навчити інших таких [чаклунських – А. С.] речей, або що хтось погрожував іншим, а з тими, кому погрожували, сталося щось зле, або що когось підозрювано за слова, поведінку, дії й інше, зазвичай притаманне таким особам, – таку особу слід притягнути до суду, на підставі цих звинувачень її можна віддати на тортури. Усі ці вміння противні Богові, тому християнам не личить їх уживати, всі вони заборонені законом і повинні суворо каратися»³⁶. Втім, слід зазначити, що на теренах Речі Посполитої і на руських землях у її складі позови часто-густо не доходили до суду. Зазвичай це були скарги на шкоду худобі або ж прокльони. Зазначимо: багато судових позовів ґрунтувалися на підозрілій, малозрозумілій поведінці, непевних діях з боку окремої особи. Отже, такі діяння виказували чаклуна або відьму³⁷. Зважаючи на це, звернемо увагу на інститут репутації, яка в той час була ледь не найважливішим алібі. Якщо підозрювана особа

³¹ Її ж. Полювання на відьом... URL: https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/istoriia-z-vidmami-katerina-disa/?fbclid=IwAR2nJHoIV-H2QYy6T-jXysHFAdTVwIYEloMRF3ezCBsDtO_qjwpfq8z7Cwc

³² Антонович В. Указ. соч. С. 91–92.

³³ Там же. С. 43.

³⁴ Диса К. Полювання на відьом. URL: https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/istoriia-z-vidmami-katerina-disa/?fbclid=IwAR2nJHoIV-H2QYy6T-jXysHFAdTVwIYEloMRF3ezCBsDtO_qjwpfq8z7Cwc

³⁵ Її ж. Історія з відьмами... С. 32.

³⁶ Процитовано за: Диса К. Історія з відьмами... С. 33.

³⁷ Там само; Диса К. Полювання на відьом. URL: https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/istoriia-z-vidmami-katerina-disa/?fbclid=IwAR2nJHoIV-H2QYy6T-jXysHFAdTVwIYEloMRF3ezCBsDtO_qjwpfq8z7Cwc

мала бездоганний імідж серед односельчан чи інших дворян, її могли відпустити без будь-якого покарання. Із запису акта Ковельського магістрату 1700 р. відомо, що міщанин Федор Андрієвич поскаржився на євреїв Авраама Іршовича і Пейсю за те, що остання спіймала kota позивача, занесла його в дім Іршовича і там оскопила. Андрієвич припускав, що це дійство спрямовувалося на хворобу йому і його родині. Іршович зміг виправдатися завдяки зразковій поведінці. Ковельський магістрат звільнив єврея від відповідальності за умови присяги в синагозі. Натомість Пейсі пощастило менше і її змусили протягом трьох сабашів стояти в притворі синагоги, а відрізані частини kota Іршович мав пред'явити до магістрату³⁸.

Найбільше детальних покликів на правові норми врегулювання подібних справ віднаходимо у т. зв. чорних або кримінальних книгах. У 1748 р. кременецьким судом винесено вирок Вінценту Ружанському та Вайсеку Венгринцю: «Суд звертається до магдебурзького права, артикули якого є як у *Porzadku*, так і загалом у Саксонії – за використання чарів і як відьму його мали б живцем спалити на повільному вогні, але суд милостиво позбавляє його такого покарання. Проте цим документом наказуємо, щоб завтра о 9 годині кат зітнув йому голову мечем»³⁹. Знов-таки, інквізиційні суди користувалися міським правом, яке регулювало всі сфери суспільного життя. Цю подію якоюсь мірою можна назвати унікальною, адже, за нашими спостереженнями, у більшості випадків засуджували саме жінок, а кількість обвинувачених чоловіків становила лише близько 20 %⁴⁰.

Ще одним резонансним випадком є справа 1753 р., що розглядалася також у Кременчуці. Кілька жінок, звинувачених у відьомстві, отримали суворе попередження, адже їхню провину не було доведено остаточно: «Позаяк суд супротивиться як чарам, так і відьмам, цим документом наказуємо: якщо за якийсь час – хай навіть через кілька чи кількадесят років, а чи навіть їхні нащадки – вживатимуть якісь чари чи відьомство, тоді, згідно з артикулами магдебурзького права, вони мають бути спалені живцем»⁴¹.

Отож, хоч інквізитори виносили досить гуманні вироки, траплялися випадки доволі жорстоких покарань. Наприклад, 10 квітня 1746 р. жителі села Гуменець (у межах сучасного Львівського району Львівської області) вирішили провести хресний хід задля захисту від морової виразки, яка стрімко поширювалася. Саме в той час у дворі вельможі Михайла Матковського пропали коні. Він вирішив піти шукати зниклих тварин. Жителі Гуменця вирішили, що незрозуміла особа – упир, уособлення виразки. Так Матковського жорстоко побили і зрештою прагнули спалити його. Як не намагався дворянин виправдатися – не допомогло. Навіть місцевий священник закликав до інквізиційної розправи⁴².

З усього вищесказаного випливає, що застосовувалися різноманітні покарання: побиття різками, сплата штрафів, вигнання, арешти, зрештою – смертна кара у вигляді відсікання голови мечем або спалення на ритуальному вогнищі. Для здобування інформації застосовували тортури. Можна зазначити, що роль тортур дуже перебільшена в сучасних міфах щодо інквізиційних практик у різних країнах. Звернімо увагу: з-поміж 198 випадків інквізиції лише 5 % закінчилися муками⁴³.

³⁸ Антонович В. Указ. соч. С. 11–12.

³⁹ Прочитовано за: Диса К. Історія звідьмами... С. 34–35.

⁴⁰ Її ж. Полювання на відьом. URL: https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/istoriia-z-vidmami-katerina-disa/?fbclid=IwAR2nJHoIV-H2QYy6T-jXysHFAdTVwIYEloMRF3ezCBsDtO_qjwfpq8z7Cwc

⁴¹ Її ж. Історія звідьмами... С. 35.

⁴² Антонович В. Указ. соч. С. 105–112.

⁴³ Диса К. Історія з відьмами... С. 39–47.

Традиційно інквізиторів і катів, чия професія вважалася негідною, зображають садистами, що тільки й чекали «нової порції» звинувачених у ересях і чаклунстві. До того ж, не всі зізнання були отримані безпосередньо внаслідок тортур: жінки й чоловіки лише від вигляду тих інструментів, які приготували для катувань, визнавали нереальні, химерні злочини проти сусідів, панів, Церкви. Мордування йшли в хід у виняткових випадках, припустимо, коли не залишалося «іншого виходу». Зчаста тортурування обґрунтовували припущенням, що людина під впливом болю видасть потрібну інформацію (зізнання чи свідчення). Не дивно, що невинна людина від болю визнає абсолютно чудернацькі злочини. Також застосування таких методів уможливлювалося наявністю достатніх доказів: провина підтверджена двома свідками або після другого допиту звинувачений відмовлявся говорити⁴⁴. Що цікаво, шляхтичі, заслужені лицарі, міські урядники (доки перебували на посадах), особи, які мали науковий ступінь доктора, діти до 14 років, старі люди і вагітні жінки (до народження дитини) звільнялися від тортур, окрім «виступів проти короля і громадської справи» чи випадків їхньої зради Вітчизні⁴⁵.

На окрему увагу заслуговує професія ката як така, що вважалася негідним заняттям і абсолютно не толерувалася міським соціумом⁴⁶. Для прикладу, у Львові поява міського ката як окремої посадової особи, до обов'язків якої, крім тортурувань і страт обвинувачених, входив також вивіз нечистот і сміття з міста, зафіксована 1408 р.⁴⁷ Б. Гроїцький своєрідно виправдовував катове ремесло: «Кат – особа, яка щодо злочинців справедливий вирок виконує, хоча несе на собі ім'я, ненависне всім людям, бо посада його видається незначною, непристойною, жорстокою і кривавою. Однак чином своїм не грішить ані перед власним сумлінням, ані перед світом, ані перед Богом, який є початок усілякої справедливості. Бо те, що чинить, то все заради справедливості, а не з власної волі, й узагалі, згідно зі св. Павлом, він є слуга Божий, слуга справедливості, а уряд його дуже потрібний. Бо нічого за писаним правом не було б злодієві, перелюбникові, розбійникові, вбивці, іншому злочинцеві, якби не існувало того, хто на них це право здійснив»⁴⁸. З усіх руських міст власного представника цієї професії мали лише три: Львів, Кременець і Кам'янець⁴⁹.

Крім часами жорстоких тортур, обов'язками ката були: відлов бродячих собак; очищення міста від нечистот і падалі; прибирання місць страт; прибирання трупів. Часто «негідні» володіли фахом хірурга. Загалом професія ката – попри зневажання – добре оплачувалася. Львівський кат за тиждень у 1589 р. отримував 12 грошів, а вже 1597 р. – 2 злоті. У Познані в XV ст. платили 18 грошів, 1627 р. – 1 злотий. Окремо оплачувалося виконання судових вироків – страт, тортурування тощо. Також окремо оплачувалися матеріали та знаряддя, необхідні для страти. Поодинокі міста, наприклад, у Сілезії, стягували з міщан податок на «катове»⁵⁰.

Сила застосування тортур в інквізиційній практиці була пропорційною мірі злочинства. Знаходилися мужні й витривалі, які переживали знущання над своїм тілом, – їх урешті відпускали як невинних. Згідно з правовими приписами, кожен, хто визнав провину на муках, повинен наступного дня добровільно та без примусу повторити свої свідчення. На думку Б. Гроїцького, потрібно обережніше ставитися до

⁴⁴ Там само. С. 40.

⁴⁵ Гошко Т. Назв. праця. С. 223.

⁴⁶ Там само. С. 219.

⁴⁷ Там само. С. 220.

⁴⁸ Прочитовано за: Гошко Т. Назв. праця. С. 225.

⁴⁹ Діса К. Історія з відьмами... С. 43.

⁵⁰ Гошко Т. Назв. праця. С. 227, 229; Зайцева Т. Антропология міст і міського права на руських землях Корони Польської в XIV – першій половині XVII ст. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Київ, 2019. С. 181–193.

показових ознак провини – переляк, заїкання, плутаність: у разі помилки судді інквізитори ризикували стратити невинну особу. А ось спроба втечі – беззаперечний доказ вини⁵¹.

Найдавніший відомий випадок застосування тортур у процесі інквізиції на руських теренах Речі Посполитої датується 1634 р. та походить зі Львова. Єва Грубарка, Доротея Смоличка і Єва Питлоха були звинувачені у спричиненні смерті магічними засобами. Оскільки визнавати провини вони не бадали, їх катували протягом кількох тижнів. За тогочасними законами застосовувати тортури дозволялося тричі, натомість одну з жінок (Єву Грубарку) піддали мукам аж дев'ять разів. Незважаючи на намагання жінок апелювати рішення інквізиції, їм винесли вирок у вигляді смертної кари⁵². Це одиничний випадок використання тортур поза законом, коли аж утричі було перевищено «ліміт».

До цього можна додати інші дві цікаві справи – 23 липня 1716 і 10 червня 1730 рр. У першому випадку в домі вірменського в'їта в Кам'янці заарештовано жебрачку Марину, при якій виявили підозрілий вузлик. У ньому знаходилися шматки кісток і людський зуб, жменя пилу. Підсудна на допиті розповіла, що ночувала у міщанина Павла Святовича, де дівчина звернулася з проханням засобу, котрий допоміг би їй вийти заміж. Бажаючи отримати винагороду, жебрачка погодилася. Так, магістратський суд дійшов висновку, що озвучені свідчення залишаються підозрілими і наказав піддати мукам для в'яснення реального значення знайдених предметів⁵³. Друга справа стосувалася кріпосної поміщика Луки Малинського – Мотруни Перистої. П'ятеро односельчан засвідчили, що Мотруна в їхній присутності погрожувала панові і його родині. Звинувачену допитали у магістратському суді, де пролунала така фраза: «Зізнаюсь я чи ні, однаково мушу загинути». Суд визнав свідчення Перистої незадовільними і відправив на тортури, посилаючись на статті Магдебурзького права. Три рази їй розтягали кінцівки, тричі прикладали розпечене залізо, втім підсудна запевняла, що ніяких чарів не знає, а звинувачення – чутки, поширені її сусідкою Корнеїхою. Втім, застосувавши всю суворість Магдебурзького права, Мотруну Перисту засудили до смерті, головно, за погрози поміщику⁵⁴.

Підсумовуючи, доходимо висновку, що тортурам, однак, піддавали дуже незначну кількість обвинувачених з усіх судових справ, проаналізованих нами в актуальних студіях. Зазначмо, що на руських землях скаржилися переважно на чари у побутовому житті та суспільній сфері. Саме тому процеси інквізиції не так істотно вплинули на судову систему Речі Посполитої другої половини XVI–XVIII ст. Крім того, утримання катів обходилося дорого. Назагал, інквізиційні процеси не оминули руських земель у складі Корони Польської, хоча і не розгорнулися у такому масштабі, як у країнах «Старшої Європи», бо місіонерська діяльність Ордену домініканців у володіннях Романовичів XIII – першої половини XIV ст., вочевидь, мала стихійний характер. Поява інквізиторів-домініканців на згаданих територіях документально фіксується другою половиною XIV ст. Правова основа інквізиторських судів уже в межах Речі Посполитої базувалася як на Магдебурзькому та Саксонському праві, так і на місцевих законодавчих зведеннях. Судові вирокі варіювалися від звичних попереджень до смертної кари за найважчі злочини чаклунства, при цьому практика тортування застосовувалася до відносно незначної частки обвинувачених.

⁵¹ Диса К. Історія з відьмами... С. 41–42.

⁵² Там само. С. 43–44.

⁵³ Антонович В. Указ. соч. С. 65–66.

⁵⁴ Там же. С. 77–79.

The problem of spreading and application of inquisitional practices during the 14th–18th centuries in the Rus' lands within the Kingdom of Poland and since 1569 in the Polish-Lithuanian Commonwealth is highlighted in the article. The author traces the involvement of the Dominican Order in the organization of inquisitorial institutions in the outlined territory. The structure and principle of functioning of ecclesiastical and secular courts in the cases of witchcraft and heterodoxy are analyzed. In the context of the investigated problems, the author focuses a special attention on the «unworthy» profession of the executioner and his role in the medieval and early modern space of the Rus'ian cities of the Polish Kingdom. The role of torture practice during the process of investigating legal cases concerning the accusations of sorcery, witchcraft or heresy is identified by the author.

Key words: Dominicans, Inquisition, witchcraft, executioner, trial, torture.

УДК 94(477.83/86:438)[Потоцькі]

Андрій-Богдан Овсянецький (Івано-Франківськ, Україна)

ФУНДАЦІЙНА ТА ФОРТИФІКАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ ПОТОЦЬКИХ У МІСТІ СТАНИСЛАВОВІ РУСЬКОГО ВОЄВОДСТВА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

У статті охарактеризовано вплив засновників і будівничих міста Станиславова – представників родини Потоцьких на його розвиток упродовж 1662–1772 рр. Фундації простежуються в оборонній, сакральній, адміністративній (ратуші), а також освітній сферах. Стаття присвячена ролі міста-фортеці в історії Станиславова.

Ключові слова: Потоцькі, Станиславів, фортеця, єзуїти, костел.

Актуальність даної теми обумовлена нагальною потребою реконструкції історії окремих руських земель (міст, містечок, сіл) у складі Речі Посполитої. Внаслідок дочасного ідеологічного забарвлення дана тема погано висвітлювалася або була взагалі відсутньою у радянській історичній науці. Натомість із відновленням незалежності України 1991 р. в результаті домінування гранд-нарративу Михайла Грушевського окреслена тематика продовжувала перебувати на маргінесі студій.

Не зайвим на початку згадати слова польського історика в США Анджея Сулими Камінського про те, що польська сторона часто проявляла польський історичний шовінізм стосовно історії Речі Посполитої. Відтак, **метою** даної роботи є показати досі мало висвітлені сторінки фундаційної та фортифікаційної діяльності родини Потоцьких у місті Станиславові Руського воєводства Речі Посполитої.

Наші **завдання** передбачають: висвітлити оборонну забудову роду Потоцьких у Станиславові; проаналізувати обставини постання сакральної архітектури; розкрити вплив Потоцьких герба Ревера на історичну забудову Станиславова XVIII ст.

Предмет студій зосереджений на особливостях військової та культурної забудови міста, а **об'єктом дослідження** є, в цілому, діяльність роду Потоцьких у Станиславові.

В оборонній архітектурі Потоцьких перше місце посідає Станиславівська фортеця 1662 р., з якої власне почалась історія і заснування міста¹. Місто-фортецю

¹ Chowaniec Cz. Historia twierdzy Stanisławowskiej 1662–1812 / oprac. M. Wołoszczuk, N. Mika, Z. Fedunkiv. Lwów : LADEX, 2018. S. 30–32.